

Ганна АТРОШЕНКО, Оксана РУЧКА (Мелітополь)

ПОСТАТЬ ІВАНА СІРКА: МЕТАМОРФОЗА ОБРАЗУ ТА МЕТАМОРФОЗИ ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ГЕРОЇЧНОМУ ЕПОСІ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Анотація. У статті окреслюється трансформаційний контекст потрактування образу Івана Сірка в українському героїчному фольклорі, зокрема в легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини з акцентом на основних щаблях його естетичної рецепції. Підкреслюється, що спільним стрижнем героїчних легенд і переказів про Івана Сірка стала акцентуалізація ідеї сильного характеру, духу непересічної особистості. Зразки Нижньої Наддніпрянщини створили в образі головного героя дивовижне віддзеркалення людської душі.

Ключові слова: український героїчний фольклор, легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини, метаморфоза, образ Івана Сірка.

Образ Івана Сірка – відважного воїна, мужнього захисника своєї землі, хороброго ватажка козаків активно інтерпретується у фольклорі, художній літературі, мистецтві, естетико-філософських працях, педагогічній науці, психології і навіть у медицині Нового та новітнього часу. Упродовж уже багатьох століть характер тлумачення цього таємничо-загадкового образу суттєво різниться, як, врешті, й давні варіанти народних оповідань про героя.

Автори цієї розвідки поставили за мету окреслення трансформаційного контексту потрактування образу Івана Сірка в українському фольклорі, зокрема в уснопоетичній творчості Нижньої Наддніпрянщини з акцентом на основних щаблях його естетичної рецепції, як це може дозволити обсяг невеликої студії.

Вивчення інтерпретаційної літератури довело, що предметом зацікавлень дослідників ставали окремі грані осмислення варіантів/інваріантів функціонування образу Івана Сірка: класична інтерпретація образу (О. Білобрицев, Н. Велкова (Щербан), Н. Григоренко та ін.), особливості його тлумачення (П. Богуш, Д. Чижевський), специфіка образу в полотнах окремих живописців у працях мистецтвознавців (Н. Будяк, С. Короткова), порівняння уснопоетичної традиції XVII ст. з потрактуванням народознавців XX – початку XXI ст. (В. Бурбан, В. Верстюк, О. Коповець, І. Пантелеєва).

Методологічні засади нашого дослідження передбачають використання надбань рецептивної естетики, герменевтики і культурної антропології. Спираючись на вже досить ґрунтовний існуючий доробок із поданої теми, спробуємо додати до хронологічно дотриманої картини історії звернення до образу таємничого героя фольклорних оповідань критичне осмислення метаморфоз його інтерпретації в українському фольклорі, а зокрема, в легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини.

Про Івана Сірка збереглося чимало записів фольклорного матеріалу. Але варто зауважити, що

спільним стрижнем історичних пісень, героїчних легенд і переказів стала акцентуалізація ідеї сильного характеру, духу непересічної особистості. Героїчному епосу про народного героя судилося довге й незабутнє, поціноване кожним наступним поколінням життя у часі. Представники кожної культурної епохи передавали своє бачення цього образу, щоправда, вносячи інтерпретаційні корективи у визначальну структуру сюжету.

Художнє осмислення образу Івана Сірка в українському фольклорі значно активізувалось після того, як світ побачила «Січова скарбниця», упорядкована В. Чабаненком (друге, за словами автора, «значно (майже вдвічі) доповнене видання» [4, с. 5] фольклорної збірки «Савур-могила» (Київ, вид-во «Дніпро»)), – «своєрідна енциклопедія народного життя одного з найхарактерніших історико-етнографічних регіонів Південної України» [4, с. 2], спільна духовна скарбниця всього українського народу.

Аналіз зображень кошового Івана Сірка у фольклорних зразках дозволяє вивести збірний образ козацького ватажка. Яким був відважний отаман Іван Сірко, розповідають легенди й перекази:

«Славний був отаман! Богатир завзятий, ніким недонятий, загартований і непереможний. Знаєте, народився з зубами, щоб усе життя гризти ворогів руської народності...» («Богатир завзятий») [4, с. 206]; *«Кошовий Сірко був превеликий характерник! ...Його турки прозвали шайтаном. ...Його ніяка сила не могла перемогти»* («Превеликий характерник»); *«Прошло років чимало, як жив Сірко і як його не стало, а слава про нього і не пройшла, і не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а, навпроти, для християн був дуже добрий і милостивий»* (Як Сірко переміг татар) [4, с. 205]; *«Як був кошовим Сірко, то татара жахалась його, як те гайвороння... Кажуть, у Сірка на хресті був напис: «Хто буде сім років проти Великодня виносити по три заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як я, і буде знати стільки, як і я»* («Його жахались

вороги») [4, с. 206]; *«Турки й ляхи дуже боялись Сірка і звали його шайтаном (чортом)»* («Сила Сіркової руки») [4, с. 207]; *«Я єсть православний християнин Сірентій Іоанович»* («Заповідь Сірка») [4, с. 208]; *«Він такі молитви знав, по-божому, не то що чари які...»* («Великий воїн») [4, с. 210]; *«Він був такий, що децю знав»* («Як Сірко умирає») [4, с. 209] – у народній традиції, коли про когось сказано, що «він децю знає», то це означало, що йдеться про людину не лише надзвичайно розумну, досвідчену, але ще й таку, яка «знає і вміє те, чого інший не зможе, не зсилить» [2]; нехай не дивує ніби невизначене «децю» – у народі звичним було применшення надзвичайних якостей людини, «щоб не зурочити», «не узвичаїти, не збити», «щоби душу не побачили» [5, с. 125]; *«Сірко великий воїн був. То й знав, хто що й подума. Він сильний такий був, що хто його як шаблею ударить по руці, так і кожні не розруба, – тільки синє буде. Не то що кулею, а шаблею. Ужє татари які міри протів його робили, так нічого не зробили, його шайтаном так і прозвали»* («Великий воїн») [4, с. 209].

Уся доля Івана Сірка, його вчинки, життя, боротьба представлені в уснопоестичній творчості Нижньої Наддніпрянщини ніби в подвійному переломленні: перше – це світ життя очима усього народу; друге – світ вчинків з погляду козацтва, побратимства. Це заломлення досить символічне. Є один Іван Сірко – кошовий отаман, ватажок славного козацтва, що перебуває серед народу, а інший Іван Сірко – то фантастичний герой, він природно вписується в реальне життя – буденне чи сповнене подвигів, звитяги, мужності, безстрашності й завзяття.

Іван Сірко бачив і відчував несправедливість, прояви жорстокості, як ніхто інший. Перебуваючи немов у самому центрі фантастичного кола, народний герой поступово осягає дивовижне, розуміє, як його бачать і сприймають люди і приховує себе, справжнього, під різними личинами. З ним відбуваються такі метаморфози, про які відомо вже з давніх-давніших часів («Метаморфози» Овідія, Апулея), коли перетворення / перевтілення зазнає, за традицією, тільки сама зовнішність героя, а його часто незвичайний характер і внутрішній світ залишаються без змін [1, с. 19–25].

Згадаємо народні оповідання про народження маленького Сірка. Він народився у козака Половця: повитухи одразу почали голосити, мати (породілля) знепритомніла, дяк не охрестив дитину, як годиться, лише здалеку перехрестив її і з хати утік. А немовля лежало, гралося шматком пирога, а потім з'їло його, бо народилося вже із зубами. Перелякані селяни вмовляли батьків позбутися хлопця, бо вірили вони, що народився майбутній убивця. Але батько новонародженого *«сказав односельцям, що цими зубами малий буде гризти ворогів»*. Підростав хлопець. *«Навчився ловити кулі руками та зупиняти час... ..Казали, що він перевертень:*

удень – полководець Іван Сірко, а вночі – вовк. Від народження з цією дитиною коїлись якісь дивні речі: від його погляду падали і розбивалися речі, скисало молоко» [6]. Івана називали «чортовим сином», його боялися навіть собаки в селі.

Ще також розповідали люди, що у ніч на Івана Купала хлопець Іван зник, повернувся тільки *«за три дні. У нього була розірвана свита і тіло вкрите рубцями. Селом пішли чутки: хлопчина зустрівся із самим чортом, нечистий подарував йому страшні сили»* [6]. Люди вирішили, що хлопець – перевертень. А він біля тіла тримав сіре мале вовчєня. Від того часу сам став називати себе Сірком. І люди звикли до цього наймення.

Такий фольклорний образ Сірка склався під впливом міфологічних уявлень про воїнів-вовків, що були поширені серед народу. Прізвисько Сірко носить виразну вовчу етимологію (згадаємо хоча б українську народну казку «Сірко»), і його отримав отаман від козаків згідно із традиціями Січі, до якої потрапив, коли уперше відчув у себе (і в собі) магічну силу і навчився нею управляти, перетнувши небезпечні Хортицькі пороги, які пропускали до острова далеко не кожного, тільки найвідважніших, які мали в собі надзвичайну міць і силу.

Козаки-характерники випробовували хлопця: це був і стрибок у повній темряві у провалля, коли відірвався від землі і *«знаходився за крок від смерті, він наче переходив у інший простір, ним керувала свідомість, цей стан дозволяв сповільнювати час, що давало змогу ухилитися від куль і ловити стріли голими руками»* [6], і знаходження під нестерпним палючим сонцем, і перетворення на вовка, також і зустріч із чортом, якого Сірко зміг убити (про все це розповідають легенди про відому Чортмлицьку Січ, яка існувала протягом аж 57 років (1652–1709) і справедливо вважалася найзнаменитішою з усіх запорозьких Січей).

Легенда розповідає, що на Хортиці Іван прожив сім років і за цей час навчився безлічі речей, наприклад, зцілювати рани. Коли навчання скінчилося, він отримав від старих характерників останнє завдання: знайти секрет безсмертя. За цим завданням цілий місяць Іван Сірко мав жити у пустелі без їжі та води. Для цього він вирушив в Олешки, на Херсонщину, у найбільшу пустелю Європи. Сірко мав сам у пісках знайти давній секрет характерників. Він кілька днів ішов цією пустелею, але пекуче сонце перемагало, від спраги та голоду у нього почалися видіння. Серед пустелі Іван побачив дівчину-козачку, вона кликала його за собою, і він поповз, втрачаючи силу. Потім відчув: дівчина вклала йому до рук якусь рослину і зникла. Вранці Сірко опритомнів і зрозумів, що тримає щось у руках. Скуштувавши бульбочки рослини, він зрозумів, що вона врятувала його від смерті. Це була любка дволиста. Сірко повернувся на Хортицю щасливим, бо виконав останнє завдання своїх вчителів і став справжнім характерником [5].

Легенди розповідають і про одруження Великого характерника. Це було його помилкою, адже Сірко повинен був втратити силу, бо його душа розірвалася б на дві половинки. Перевтілення душі відбувалося разом із закоханим тілом (серцем) отамана.

В уснопоетичних зразках Нижньої Наддніпрянщини метаморфоза є наслідком думок і дій героя, зміна його вигляду тільки виявляє прихований лад його душі. У легендах і переказах метаморфоза носить народний характер, магічний, стає формою осмислення, зображення долі незвичайної людини, наділеної дивовижними якостями.

Коли в Луція Апулея, як послідовника поглядів Платона, метаморфоза є покаранням за якийсь провини, то в народних оповіданнях метаморфозі підлягають тільки особистості непересічні, дужі духом і багаті народолюбством. Душа Івана Сірка (не за платонікою!) не була покарана за надмірну цікавість, що вважалося великим гріхом.

Л. Романчук вважає, що Іван Сірко схожий із Сатаною, щоправда, як зазначає дослідник, ставлення до Сатани як алегоричної фігури, що втілює вселенське зло, завжди було негативним, він мав визначене матеріальне втілення, до речі, різне в кожну наступну, особливо перехідну епоху. Саме цим пояснюються метаморфози образу й Івана Сірка, який, як вважає дослідник, був теж бунтарем: «А в основі будь-якого бунту лежать два моменти, які умовно визначаються як позитивний і негативний (вільнолюбство і свобода волі, а це – гордість і ніха» [2, с. 57].

Іван Сірко мав демонічну енергетику, про яку розповідають героїчні легенди й перекази. Демо-

нічна енергетика – це, насправді, енергетика смерті, якраз те дихання безодні, хаосу, «дороги до прірви». Результатом демонічного розвитку є зупинка буття (життя). Мотив зупинки звучить у фольклорних зразках (наприклад, у баладах про перетворення лихою свекрухою нелюбої невістки в тополя тощо). Зупинка – смерть. Іван Сірко не зупинявся! З кожного бою він повертався живим і вів за собою своїх побратимів-козаків. Народне бачення непереможності, непідвладності смерті розкрито у переказі «Як Сірко умирав»: «Сірко три рази умирав у сімдесяти годах, а всього йому 210 годів. Він як умира, було, то й каже: «Оце вам три позирки з водою. Першим пузирком сприснете – устану й піду у тридцяти годах» [4, с. 209].

Згідно з легендами і переказами, Сірко достоменно знав, коли помре. Він передбачив свою смерть сам, підготувався до неї, склав заповіт своїм побратимам і був переконаний, що його волю не буде порушено («Великий воїн», «Заповідь Сірка», «Як Сірко умирав», «Сірентій Праворучник»).

Фольклорні історії ранішого періоду переосмислені регіональним фольклором у філософському ключі. Зразки Нижньої Наддніпрянщини створили в образі головного героя дивовижне віддзеркалення людської душі. У легендах та переказах, історичних піснях, оповідках простежується висновок: усе змінюється, перетворюється, але дух залишається незнищеним, народний герой – людина з надлюдськими здібностями, стоїть вище над іншими, але тільки тому, що має для цього всі підстави, він визнаний народом, веде його за собою і є його справжнім захисником і оборонцем своєї землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Полякова С. В. «Метаморфози, або Золотий осел» Апулея / С. В. Полякова – М. : Гол. ред. східної літератури вид-ва «Наука», 1988. – 207 с.
2. Романчук Л. А. Дещо про поняття добра та зла / Л. А. Романчук // Жовті сліди на гарячому попелі. – Дніпропетровськ : Січ, 1998. – С. 52–66.
3. Руснак І. Є. Думи та історичні пісні: Тексти та їх інтерпретація / І. Є. Руснак. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 96 с.
4. Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упор., мовна редакція, передн. слово і прим. В. А. Чабаненка. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 494 с.
5. Супруненко В. П. Ми – українці. Енциклопедія українознавства : [у 2 кн.] / В. П. Супруненко. – Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 1999. – Кн. 1. – 412 с. : іл.
6. Цікаві факти про запорозьких козаків : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.com/articles/cikavi-fakty-pro-zaporizjkyh-kozakiv/>

A. Atroshenko, O. Ruchka

Figure of Ivan Sirko: transformation of image and his interpretation in heroic epos of the Lower Dnieper region

Summary. The article outlines the transformational context of the interpretation of the image of Ivan Sirko in Ukrainian heroic folklore, in particular in the legends and traditions of the Lower Dnieper region with an accent on the main stages of its aesthetic reception.

A common core of heroic legends and traditions about Ivan Sirko was the emphasis on the idea of a strong character, the spirit of a remarkable personality. Samples of the Lower Dnieper region have created a wonderful reflection of the human soul.

Key words: Ukrainian heroic folklore, legends and traditions of the Lower Dnieper region, transformations, image of Ivan Sirko.

Одержано 05.03.2018 р.